УДК 378.93

О. І. Остапйовський

ГЕНЕЗА ІДЕНТИЧНОСТІ В НАУКОВІЙ ДУМЦІ

У статті розглянуто теоретичні розробки феномену ідентичності в науковій думці як динамічної структури, що розвивається протягом життя людини й визначає її самобутність, цілісність, тотожність та усвідомлення відмінності від інших суб'єктів.

Ключові слова: ідентичність, індивідуальність, соціальна ідентичність.

Остапйовський А. И. Генезис идентичности в научной мысли. В статье рассмотрены теоретические разработки феномена идентичности в научной мысли как динамической структуры, которая развивается в течении жизни человека и определяет его самобытность, целостность, тождественность и осознание отличия от других субъектов.

Ключевые слова: идентичность, индивидуальность, социальная идентичность.

Ostapyovskyy A. I. Genesis of Identity in Scientific Thought. The article deals with theoretical development of the phenomenon of identity in scientific thought as a dynamic structure that develops throughout life and determine its identity, integrity, identity and awareness of differences on other subjects.

Key words: identity, individuality and social identity.

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах переходу від індустріального до інформаційного суспільства визначальною є тенденція, пов'язана із глобалізацією суспільного розвитку. Вона характеризується інтеграційними процесами та гострою конкуренцією між націями та народами. Визначальними в цій конкурентній боротьбі є здатність до співіснування в умовах мінливого середовища та збереження своєї самобутності. Тому дуже часто людина постає перед проблемою вибору, самовизначення, пошуку «особистісного Я». Це зумовлює й актуалізує потребу теоретичних розробок феномену ідентичності в психологічній науці.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Найпоширеніше тлумачення терміна «ідентичність» (від лат. identicus) означає тотожність, однаковість [16, 169]. У науковій психологічній літературі воно збігається із термінологічним значенням таких понять, як «відповідність», «самобутність», «цілісність», «єдність», «тотожність», «замість», «оригінальність», «сукупність самобутніх

© *Остапйовський О. І., 2013*

характерних рис людини», «усвідомлення відмінності від інших суб'єктів», суб'єктивний еквівалент «Я», «самосвідомість».

Історико-методологічний екскурс розгляду цього психологічного феномену показує, що перші спроби його філософського аналізу належать філософам Нового часу. Вагомий внесок також зробили представники емпіричного та феноменологічного напрямів, що найкраще представлено в роботах Дж. Локка, Д. Юма та Ф. Шеллінга. Зокрема, на думку Дж. Локка, ідентичність особи зумовлена тим, що вона сама несе відповідальність за свої вчинки, за які може бути покарана або отримати винагороду. Така відповідальність забезпечується свідомістю особистості і стає виправданням справедливості фінального вироку, подяки чи покарання [9, 154]. Для Д. Юма проблема ідентичності центрується у «Я» як складному цілісному феномені, який є «зв'язкою сприйняттів» [20, 345]. Також ідея «Я» складає елемент самосвідомості людини та проявляється в єдності її тіла, характеру та пам'яті. Це дає змогу людині сприймати думки і дії як власні, проте персональна ідентичність відкривається за умови, якщо вона об'єднана із суспільством власним характером та установками, які поділяють усі його члени.

Історію становлення ідентичності від неусвідомлюваних природних форм знання суб'єкта до власне самосвідомості висвітлено у вченні Ф. Шеллінга. Абсолютність ідентичності як знання, на його думку, визначаються не лише знаннями, які мають об'єктивний характер, а й джерелом їхнього отримання – самосвідомістю, яка є духовною діяльністю «Я» із самотворення [9, 154].

Вивчення проблеми ідентичності особистості розпочав У. Джемс. Він уперше наголосив про існування особистісного та соціального аспектів осмислення особистістю своєї самототожності. При цьому наголошує, що особистісна ідентичність спрямована на самовизначення у фізичних, інтелектуальних та моральних якостях індивіда, а соціальна передбачає відчуття належності до певної соціальної групи [3, 305].

Значне поширення терміна ідентичності та введення його до наукового обігу пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який розглядав ідентичність як цілісність, зрілість та інтеграцію переживань людиною своєї тотожності з певними соціальними групами [19]. На його думку, ідентичність здійснюється як конфігурація способом успішного синтезу й ресинтезу «Его», включаючи в себе конституційно зумовлені властивості, потреби лібідо, здібності, ідентифікації, ефективні механізми

захисту, успішні сублімації й послідовно прийняті ролі [19, 173]. При цьому вчений розрізняв ідентичність індивіда та ідентичність групи. Его-ідентичність заснована на відчутті тотожності самому собі й безперервності свого існування в часі й просторі; визнання самототожності із значущими для цієї особи людьми [19, 59]. Ідентичність індивіда потребує підтримки, яку людина отримує від колективної ідентичності значущих для неї соціальних груп [19, 98–99].

Е. Еріксон виділив позитивну та негативну ідентичності, а також три форми за походженням: *ззовні зумовлену* (статеву, вікову, расову, національну, громадянську належність); *набуту* (професійний статус, зв'язки, симпатії, орієнтації); *запозичену* (засвоєні ролі, які приймає індивід під впливом очікувань оточення або за певним зовнішнім зразком) [18, 15]. Розвиток ідентичності тісно пов'язаний із виділеними ним стадіями розвитку особистості (орально-сенсорна, м'язево-анальна, локомоторно-генітальна, латентний період, пубертат і підлітковий вік, ранній дорослий вік, дорослий вік, зрілість) [19, 196]. На кожній із них людина робить вибір між двома альтернативними фазами розв'язання вікових і ситуативних завдань розвитку, а характер такого вибору визначає успішність або неуспішність подальшого життєвого шляху особистості.

Конкретизуючи визначення ідентичності, Е. Еріксон виділяє декілька її аспектів, серед яких: *індивідуальність* (як усвідомлене відчуття особистої унікальності існування); *тотожність і цілісність* (як відчуття внутрішньої тотожності, неперервності між тим, якою людина була в минулому і ким прагне бути в майбутньому, та відчуття злагодженості й сенсу життя); *єдність і синтез* (як відчуття внутрішньої гармонії та єдності, синтез образів самого себе і дитячих ідентифікацій в осмислене ціле, яке зумовлює відчуття гармонії особистості) [19].

Окрім Е. Еріксона, значний внесок у формування вчення про ідентичність зробили представники психоаналітичного напряму (А. Ватерман, Дж. Марсіа, З. Фрейд та ін.), символічного інтеракціоналізму (І. Гоффман, Ч. Кулі, Г. Мід, Г. Фогельсон, Ю. Хабермас та ін.), біхевіористичного підходу (М. Шериф, С. Шериф та ін.), когнітивного підходу (Д. Абраме, Дж. Тернер, Г. Тешфел, М. Хогг та ін.), діяльнісного підходу (В. Агєєв, Б. Братусь, О. Леонтьєв та ін.), феноменологічної соціології (Т. Парсонс, Г. Саліван, М. Хайдеггер), конструкціоністського підходу (Ф. Барт, П. Бергер, Т. Лукман, Т. Стефаненко та ін.).

Логіку розгляду структури, генезису, умов та особливості становлення ідентичності представлено в роботі українського дослідника В. Зливкова, який виділяє: *психоаналітичний підхід* (Е. Еріксон), *статусний підхід* (Дж. Марсіа), *ціннісно-вольовий підхід* (А. Ватерман); *біхевіористський* (Е. Гоффман, Л. Краппман, Дж. Мід, Р. Фогельсон, Дж. Хабермас,); *когнітивний* (Г. Брейкуелл, Н. Іванова, Дж. Тернер, Г. Теджфел); *екзистенційно-гуманістичний* (Д. Б'юдженталь, А. Мінделл, К. Ясперс); *структурно-динамічний підхід* (В. Агєєв, Н. Антонова, М. Боришевський, П. Гнатенко, К. Коростеліна, П. Лушин, В. Павленко, В. Столін, Л. Шнейдер, В. Ядов) [7, 129].

Трактуючи зазначені вище підходи, було здійснено ретроспективний аналіз проблеми ідентичності в психологічній науці. У результаті її вивчення встановлено, що, розвиваючи теорію Е. Еріксона, Дж. Марсіа визначив чотири стани у становленні ідентичності, а саме: попереднє рішення, дифузія, мораторій і досягнення ідентичності [10, 527]. Інший представник психоаналітичного підходу А. Ватерман вважав, що досягнення ідентичності є можливим за умови, коли мета, цінності та переконання зберігають свою актуальність щодо вимог життя, яке змінюється [8]. А. Адлер розглядав ідентичність як цілісність особистості в кожній людині. Тобто індивід одночасно є цілісною особистістю і наділений індивідуальним стилем її прояву [2].

Представник біхевіористського підходу Ю. Хабермас здійснив спробу подолати суперечності між соціальною й особистісною ідентичностями через побудову її структури [15]. Вона була представлена як дві пересічні осі координат: вертикальна вісь – це особистісна ідентичність, а горизонтальна – соціальна ідентичність. Точка перетину цих осей є Я-ідентичність як баланс між особистісною та соціальною ідентичностями. Особистісна ідентичність проявляється у прагненні людини до своєї індивідуальності, неповторності, а соціальна у прагненні відповідати очікуванням партнера. Суперечності між особистісним та соціальним Я задля досягнення балансу в загальній структурі Я долається за допомогою різних технік взаємодії.

У межах ціннісно-вольового підходу дослідники Б. Шефер та Б. Шледер роблять спробу диференціації понять об'єктивної, індивідуальної та групової ідентичності. На їхню думку, ідентичність людини залежить від того, як вона себе інтерпретує і що є для неї цінністю [17].

Важливою методологічною основою для розуміння процесу ідентичності є теорія інтеракціонізму Дж. Міда [11]. Згідно з нею со-

ціальна взаємодія розглядається як безпосередня міжособистісна комунікація («обмін символами»), найважливішою особливістю якої є здатність людини «приймати роль іншої», уявляти як її сприймає партнер із спілкування або група, і відповідно інтерпретувати ситуацію та конструювати власні дії. Розвиток особистості відбувається в процесі взаємодії з іншими людьми в суспільстві, який розглядається як система безпосередніх комунікацій, при цьому структура особистості складається із компонентів, які забезпечують її активність і контроль за особистою поведінкою відповідно до соціальних норм, ролей і соціальних установок партнерів із взаємодії.

Розробляючи вчення про ідентичність, Е. Гоффман вводить до наукового обігу поняття актуальної та віртуальної соціальної ідентичності [9]. Вчення Е. Гоффмана та Дж. Міда було продовжене в дослідженнях Р. Фогельсона, у яких розкрито механізми функціонування ідентичності й визначено її види. Вчений виділяє реальну, ідеальну, негативну та трансляційну ідентичності [9].

Подальшого розвитку теорія соціальної ідентичності набула в дослідженнях Г. Теджфела [3]. Відповідно до його вчення, Я-концепція особистості може бути представлена у вигляді когнітивної системи, яка регулює усі форми соціальної поведінки. Вона охоплює дві основні підсистеми: особисту та групову ідентичність. Важливим моментом концепції Г. Теджфела є аналіз чотирьох взаємопов’язаних когнітивних процесів – соціальної категоризації, соціальної ідентифікації, соціального порівняння і міжгрупової дискримінації, які лежать в основі формування й особистісних, і соціальних ідентичностей. У подальшому ідеї Г. Теджфела досліджували Д. Абраме та М. Хогг [18, 21].

Ж. Піаже у своїй теорії когнітивного розвитку розглядав значення ідентичності, пов’язуючи його із поняттям розвитку об’єктної незмінності. На його думку, незмінність і ідентичність об’єктів є еквівалентними [12].

Представник гуманістичної психології Р. Бернс у Я-концепції особистості виділяє когнітивний складник образу Я, самооцінку та поведінковий складник [6, 56–58]. Когнітивний складник образу Я він розглядає як уявлення про себе, тобто самоідентичність. Складовими компонентами самоідентичності є реальне Я як уявлення особи про себе («якою вона є») та ідеальне Я як уявлення особи відповідно до її бажань («якою вона хотіла б бути»). Відповідно, образ Я є статичною ментальною фігурою, наповненою характеристиками та описами себе

як реального Я. Самооцінка виражається у позитивному ставленні до всього, що входить до власного Я. Важливу роль у її формуванні відіграє зіставлення ідеального та реального образів Я. Розбіжності між реальним та ідеальним Я можуть бути джерелом і позитивних, і негативних наслідків у життєдіяльності особистості. Мінімальні розбіжності або збіг ідеального Я з реальним є основою психічного здоров'я людини. Самооцінка та когнітивні складники впливають на формування поведінкового складника. На психічне здоров'я людини, її поведінку та самооцінку впливають соціум, об'єктивні суспільні норми та стандарти, а також цінності, які людина засвоює протягом життя.

Отже, Я-концепція, за Р. Бернсом, є активною і сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особи, бере участь в інтерпретації досвіду і є джерелом очікувань [6, 70–77]. Тому формування ідентичності Я є процесом, який нагадує самоактуалізацію, характеризується динамізмом уявлень про себе, що кристалізується, і є основою постійного розширення самосвідомості та самопізнання. Раптове усвідомлення неадекватності наявної ідентичності Я спрямовується на пошук нової ідентичності, нових умов власного існування. Це і є, як стверджує Р. Бернс, характерною рисою динамічного процесу розвитку Его-ідентичності [6, 63].

Інший представник гуманістичної психології, К. Роджерс, переконаний, що Я-концепція складається з уявлень про себе, свої здібності, можливості взаємодії з іншими людьми, навколишнім світом, ціннісних уявлень, пов'язаних з об'єктами, діями, уявленнями про цілі або ідеї, які можуть мати позитивну чи негативну спрямованість [13]. Отже, це складна структурована картина, що існує у свідомості індивіда як самостійна фігура або фон та охоплює і власне Я, і стосунки, в які він може вступати, а також позитивні й негативні цінності, пов'язані із якостями та відносинами Я – у минулому, сьогоденні й майбутньому.

Цікаве бачення розуміння «Я-концепції» знаходимо у В. Агєєва [1]. У його доробках «Я-концепція» представлена когнітивною системою, яка складається із двох великих підсистем – особистісної та соціальної ідентичності. Перша з них визначається фізичними, інтелектуальними та моральними рисами особистості, друга – формується із окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до певної раси, національності, класу, статі. Поряд із особистісною, соціальна

ідентичність є важливим регулятором самосвідомості та соціальної поведінки особистості.

У процесі життєдіяльності індивіди намагаються досягнути або зберегти позитивну соціальну ідентичність. Адже вона значною мірою базується на позитивних порівняннях інгрупи із декількома аутгрупами. Для його проведення використовуються три види змінних, які впливають на міжгрупову диференціацію в умовах конкретного соціального середовища: індивіди мають усвідомлювати приналежність до групи як один із аспектів своєї особистості та суб'єктивно ідентифікувати себе із релевантною для них групою; соціальна ситуація повинна бути такою, щоб мали місце міжгрупові порівняння, які дають змогу вибрати та оцінити релевантні якості; інгрупи мають проводити порівняння із релевантними для цього аутгрупами.

Для соціальної «Я–концепції» важливими є вищий, проміжний та нижчий рівні самокатегоризації. Ці три рівні визначають людську, соціальну та особистісну ідентичність, засновану на міжвидовому, міжгруповому та міжособистісному порівнянні.

У сучасній феноменологічній соціології для пояснення процесів соціальної ідентичності використовують соціологічний та соціально-психологічний підходи [5; 21]. Зокрема, В. Ядов розглядає соціальну ідентичність як усвідомлення та відчуття своєї належності до різних соціальних угруповань: малих груп, класів, сім'ї, територіальної спільноти, етнічних груп, народу, громадських рухів, держави, суспільства. Відчуття належності до соціальної групи виконує важливі соціальні та соціально-психологічні функції – забезпечує підпорядкування індивіда соціальній групі, його захист та критерії оцінки й самооцінки.

В останні десятиліття українські і російські дослідники трактують ідентичність як динамічну структуру. Так, аспекти розвитку, структури та типології ідентичності висвітлено в дослідженнях Г. Андреєвої, М. Боришевського, О. Васильченко, В. Васютинського, П. Гнатенка, В. Зливкова, П. Лушина, С. Макєєва, В. Москаленко, С. Оксамитної, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленко, Т. Титаренко, О. Швачко та ін.

Динаміка життя сьогодення зумовлює появу нових типів ідентичності – віртуальної [18], управлінської [14], майбутньої [3]. Так, Н. Антонова трактує ідентичність як динамічну гіпотетичну структуру, пов'язану із біологічним і соціальним контекстом життя людини.

Згідно із її науковою позицією, ця структура складається із елементів, які існують у тривимірному просторі – змістовому, оціночному та часовому. Особистісний та соціальний аспекти ідентичності взаємопов'язані у змістовому вимірі. Їх можна розглядати як своєрідні фази розвитку ідентичності, у яких соціальний аспект є первинним щодо особистісного [4].

Слід зауважити, що структура ідентичності розвивається внаслідок асиміляції та акомодації нових елементів або переоцінки наявних протягом усього життя. Отже, ідентичність може проявлятися і в дифузному, і в досягнутому стані. Перехід від одного до іншого стану здійснюється через подолання кризи ідентичності. Л. Шнейдер вважає, що ідентичність є синтезом таких характеристик людини, як тотожність, цілісність та визначеність, які оформлені в унікальну структуру, переструктурування якої відбувається унаслідок адаптації і суб'єктивної прагматичної переорієнтації в середовищі, яке постійно змінюється [18, 13]. Як і динамічна структура, ідентичність розвивається і змінюється протягом усього життя людини. Цей розвиток є нерівномірним через бажання людини набути ідентичності та руйнівні наслідки, пов'язані з її втратою [18, 19].

Висновки. З огляду на проведений теоретичний аналіз, можна зазначити, що ідентичність є динамічною структурою, яка розвивається протягом життя людини і визначає її самобутність, цілісність, тотожність та усвідомлення відмінності від інших суб'єктів. Вона є складною структурованою картиною, яка існує у свідомості індивіда як самостійна фігура або фон та охоплює і власне Я, і стосунки, у які він може вступати. З цього випливає, що ідентичність є структурним компонентом свідомості особистості.

Список використаних джерел

1. Агеев В. С. Механизмы социального восприятия / В. С. Агеев // Психол. журн. – 1989.– Т.10. – № 2 .– С. 63–70.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер ; [пер. с англ. А. Боковикова]. – М. : Академический проект, 2007. – 240 с. – (Серия: «Психологические технологии»).
3. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – 5-е изд. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
4. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопр. психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.

5. Бергер П. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
6. Бернс Р. Развитие Я–концепции и воспитание : [пер. с англ.] / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
7. Зливков В. Л. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології / В. Л. Зливков // Соціальна психологія. – 2006. – № 5 (19). – С. 128–137.
8. Иванова Н. Л. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности : монография / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева. – Ярославль : [б. и.], 2003. – 132 с.
9. Клименко А. Б. Становление проблемы идентичности в западной философии и психологии / А. Б. Клименко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 152–158.
10. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг , Д. Бокум. – 9-е изд. — СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
11. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід ; [пер. с англ. та передм. Т. Корпало]. – К. : Укр. центр духовної культури, 2000. – 416 с.
12. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М. : Междунар. пед. акад., 1994. – 680 с.
13. Роджерс К. Взгляд на психотерапію. Становление человека / К. Р. Роджерс ; [пер. с англ. М. М. Исениной ; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной]. – М. : Изд. группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – 479, [1] с. – (Библиогр.: 473 с).
14. Социальная психология в современном мире : [учеб. пособ. для вузов] / под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 335 с.
15. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопр. философии. – 1989. – № 2. – С. 35–40.
16. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.
17. Шефер Б. Социальная идентичность и групповое сознание как медиаторы межгруппового поведения / Б. Шефер, Б. Шледер // Иностр. психология. – 1993. – Т. 1, № 1. – С. 76.
18. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007. – 128 с.
19. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
20. Юм Д. Сочинения. Трактат о человеческой природе. Кн. 1. О познании / Д. Юм ; [пер. с англ. С. И. Церетели ; отв. ред. М. А. Абрамов ; вступ. ст. М. А. Абрамова ; прим. И. С. Нарского]. – М. : КАНОН, 1995. – 399 с.
21. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3–4. – С. 158–181.